

Identification and Introduction of the Seals of the Qajar Chancellors

Reza Farasati¹ | Mohammad Khandan² | Mohammadreza Vasfi³

**GANJINE-YE
ASNAD**
Historical Research &
Archival Studies Quarterly

Research paper

Abstract:

Purpose: Seals are important tools for experts to describe archives and for researchers to describe and recognize old records. The purpose of this research is to produce a reference source for the seals of the Qajar Chancellors.

Method and Research Design: Library research and a checklist used to investigate the edicts in the Qajar records of Contemporary Historical Research Institute and other archives.

Finding and conclusion: The texts of the seals were derived from the verses of the Qur'an, dhikr, prayer, nickname, title, and personal name from the beginning of the Qajar period to the middle of the Nasserite period. From the presidency of Mirza Agha Khan Nouri, the word "Chancellor" began to appear in the text. Atabak Azam and Vazir Azam - both have the same meaning - became popular in the seals in the Mozaffari period. In the seals of the Mohammad Ali Shah period, the words Atabak Azam and Sadra Azam were observed. From the Nasserite period, the symbol of lion and sun appeared in some seals. The shapes of the seals were various - rectangle, square, oval, octagon, and pear - and the script of most of them was Nasta'liq. The languages of the texts were Arabic, Persian / Arabic, and Persian. 54 seals of 24 chancellors were described and explained thoroughly in this research, which can be a reference for archivists and researchers to recognize the seals of dignitaries of the Qajar.

Keywords: Sigillography; Qajar Period; Chancellors; Historical Records.

Citation: Farasati, R., Khandan, M., & Vasfi, M. (2022). Identification and Introduction of the Seals of the Qajar Chancellors. *Ganjine-ye Asnad*, 32(1), 184-225 | doi: 10.30484/ganj.2022.2921

1. PhD Student of Information Science and Knowledge, Kish International Campus, University of Tehran, Tehran, I.R. Iran
r.farasati94@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Information Science and Knowledge, Faculty of Management, University of Tehran, Tehran, I.R. Iran,
(Corresponding Author)
khandan@ut.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Information Science and Knowledge, Faculty of Management, University of Tehran, Tehran, I.R. Iran
mvasfi@ut.ac.ir

Copyright © 2022, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«125»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier(DOI):10.30484/GANJ,2022.2921

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol. 32, No. 1, Spring 2022 | pp: 184 - 225 (42) | Received: 18, Oct. 2021 | Accepted: 11, Mar. 2022

Archival research

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیوی

مقاله پژوهشی

در راستای توصیف اسناد تاریخی: شناسایی و معرفی مهرهای صدراعظم‌های قاجار

رضا فراستی^۱ | محمد خندان^۲ | محمدرضا وصفی^۳

چکیده:

مهرها ابزاری برای متخصصان آرشیوها و محققان در توصیف و شناخت اسناد قدیمی هستند.

هدف: تولید منبعی مستند و مرجع از مهر صدراعظم‌های قاجار در دورهٔ صدارت.

روش/ رویکرد پژوهش: روش پژوهش کتابخانه‌ای است و ابزار جمع‌آوری اطلاعات سیامهٔ واری است. جامعهٔ مورد مطالعه فرمان‌های پژوهشکدهٔ تاریخ معاصر و سایر مراکز اسنادی است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: متن مهر صدراعظم‌های دورهٔ قاجار از ابتدای این دوره تا اواسط دورهٔ ناصری از آیات قرآن، اذکار، دعاها، کنیه‌ها، عناوین، القاب و نام‌ها گرفته شده بود. از صدارت میرزا آقاخان نوری واژهٔ صدراعظم در مهرها راه یافت. دو واژهٔ هم‌معنی اتابک اعظم و وزیر اعظم در دورهٔ مظفری در مهرها باب شد. در مهرهای دورهٔ محمدعلی‌شاه، واژه‌های اتابک اعظم و صدراعظم پیدا شد. در این تحقیق از ۲۴ صدراعظم ۵۴ نقش مهر با مستندات، توضیح شکل، علائم، مناسبت تاریخ حک، نوع خط و زبان به‌دست آمد. از دورهٔ ناصری علامت شیروخورشید در برخی از مهرها ظاهر شد. شکل مهرها مستطیل، مربع، بیضی، هشت‌گوش و گلابی بود و خط اغلب آن‌ها نستعلیق و زبان مهرها عربی، فارسی/عربی و فارسی بود. در این تحقیق از ۲۴ صدراعظم ۵۴ نقش مهر با مستندات، توضیح شکل، علائم، مناسبت تاریخ حک، نوع خط و زبان به‌دست آمد و با این تحقیق بخشی از کمبود منبع مرجع در شناخت مهرهای رجال پوشش داده شد.

کلیدواژه‌ها: مهرشناسی؛ دورهٔ قاجار؛ صدراعظم‌ها؛ اسناد تاریخی.

استناد: فراستی، رضا، خندان، محمد، وصفی، محمدرضا. (۱۴۰۱). در راستای توصیف اسناد تاریخی: شناسایی و معرفی

مهرهای صدراعظم‌های قاجار. *گنجینهٔ اسناد*، ۳۲(۱)، ۱۸۴-۲۲۵ | doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۲.۲۹۲۱

۱. دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش
شناسی، پردیس کیش دانشگاه تهران، تهران،
ایران

r.farasati94@gmail.com

۲. استادیار علم اطلاعات و دانش شناسی
دانشکدهٔ مدیریت دانشگاه تهران، تهران، ایران،
(نویسندهٔ مسئول)

khandan@ut.ac.ir

۳. استادیار علم اطلاعات و دانش شناسی
دانشکدهٔ مدیریت دانشگاه تهران، تهران، ایران
mvasfi@ut.ac.ir

گنجینهٔ اسناد

«۱۲۵»

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکدهٔ اسناد

شاپا(چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا(الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسانهٔ برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/GANJ.۲۰۲۲.۲۹۲۱

نمایه در ISC, SID, Researchgate, Google Scholar و ایران ژورنال | http://ganjineh.nlai.ir

سال ۳۲، دفتر ۱، بهار ۱۴۰۱ | صص: ۱۸۴ - ۲۲۵ (۴۲)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۲۶ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۰

تحقیقات آرشیوی

۱. مقدمه و بیان موضوع

منابعی که مهرها در آنها معرفی شده‌اند، عموماً موضوعی‌اند و جزء مراجع و ابزاری هستند که در شناخت و اهمیت اسناد برای کارشناسان توصیف و محققان کاربرد می‌یابند. بسته به نوع اسناد و اطلاعات در دسترس، تاکنون نقش مهرهای شاهان، شاهزادگان، خواتین درباری، تعدادی از رجال، مهرهای موجود در بقاع متبرکه و یا نزد موزه‌ها چاپ شده‌است. برای تسریع در ابزارسازی، توجه به طبقه‌بندی اسناد تاریخی لازم است. مثلاً در معرفی مهر علما و روحانیون تقدم در بررسی اسناد شرعی است، ولی مهر رجال سیاسی را اغلب در اسناد دیوانی می‌توان یافت.

اثر مهر صدراعظم‌های قاجار اغلب در اسناد دیوانی و به‌ویژه در ظهر فرمان‌ها وجود دارد. این اسناد در آرشیوهای کشور فراوان‌اند و تعدادی از آنها نیز چاپ شده‌اند؛ ولی مهرهای آنها به دلیل کمبود اطلاعات به صورت مستند، جامع و یکجا شناسایی و معرفی نشده‌اند. از این رو موضوع پژوهش حاضر شناسایی و معرفی نقش مهر صدراعظم‌های قاجار است. برای پرداختن به این موضوع پرسش‌هایی بدین ترتیب مطرح است:

۱. نقش، شکل و علائم مهر صدراعظم‌های قاجار چگونه بوده‌است؟

۲. مناسبت تاریخ حک چه بوده‌است؟

۳. خط و زبان مهرها چه بوده‌اند؟

هدف این تحقیق تولید منبعی مستند و مرجع از مهر صدراعظم‌های قاجار در دوره صدارت است.

پیشینه

۱. طاهری شهاب (۱۳۴۴) درباره‌ی صدور فقط به متن دو مهر بدون تاریخ حک یکی متعلق به میرزا آقاخان نوری و دیگری میرزا حسین خان سپهسالار به نقل از نسخه خطی *کراسه المعی* اشاره دارد و تصویری از مهرها را ارائه نداده‌است.

۲. فراستی (۱۳۸۰) با استفاده از اطلاعات ظهر سند، ضمن ارائه تصویر با ذکر شکل، به متن مهری از سلطان عبدالمجید میرزا عین‌الدوله اشاره کرده‌است.

۳. کریم‌زاده تبریزی (۱۳۸۵) ضمن ارائه تصویر با ذکر شکل و نوع خط، به دو نقش مهر از میرزاتقی خان امیرکبیر، دو مهر از میرزا آقاخان نوری، یک مهر از میرزایوسف خان مستوفی‌الممالک، پنج مهر از میرزا علی اصغر خان امین‌السلطان، و یک مهر بدون تصویر هم از امین‌السلطان پرداخته‌است. او به مهری از امین‌السلطان به تاریخ حک ۱۳۱۰ در ظهر سندی به تاریخ ۱۳۰۴، اشاره دارد. به دلیل آنکه تاریخ سند بر تاریخ حک مهر مقدم

است، آن خوانش صحیح نیست.

۴. جدی (۱۳۹۰) تصویر نقش چهار مهر را با ذکر شکل و نوع خط از میرزا محمدخان سپهسالار و میرزا حسین خان سپهسالار آورده است.
۵. جدی (۱۳۹۲) تصاویر شش مهر را از میرزا آقاخان نوری، میرزا علی اصغر خان امین السلطان و نیز احمدخان مشیرالسلطنه آورده است.
- در منابع چاپی با حذف موارد تکراری و خوانش‌های نادرست، به‌طور پراکنده بیست مهر مربوط به هشت صدراعظم قاجار معرفی شده‌اند.

روش تحقیق:

کتابخانه‌ای (بررسی متون و اسناد تاریخی) است و ابزار جمع‌آوری اطلاعات سیاهه‌وارسی است.

روش اجرایی تحقیق:

ابتدا فرمان‌های شاهان قاجار موجود در پژوهش‌کده تاریخ معاصر (مؤسسه سابق مطالعات تاریخ معاصر ایران) به دلیل امکان دسترسی به تصاویر اسناد و یا اصل آن‌ها برای نگارنده، برای تولید اطلاعات پایه بررسی شد. سپس از بانک اطلاعاتی «اسناد چاپ‌شده در کتاب‌ها و مجلات» پژوهش‌کده فوق بهره‌برداری شد و آنگاه اطلاعات به‌دست‌آمده از سایر مراکز یا منابع به اطلاعات پایه اضافه شد.

شایان ذکر است که برای ارائه اطلاعات مستند، مهرها به ترتیب دوره پادشاهی و تاریخ حک آورده شده‌اند.

جامعه مورد مطالعه:

فرمان‌های پژوهش‌کده تاریخ معاصر برای تولید اطلاعات پایه، و اسناد قابل دسترس سایر مراکز اسنادی.

در مجموع هشتصد فرمان از پژوهش‌کده تاریخ معاصر بررسی شد. حدود دویست فرمان هم از معاونت اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی و شعبه تبریز، مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، بخش خطی دانشگاه تهران، کتابخانه کاظمینی یزد و نیز منابع چاپی به‌دست آمد که اطلاعات آن‌ها اغلب تکراری بود و اندک یافته‌های جدید این اسناد به اطلاعات پایه منضم شد.

۲. مهرهای صدراعظم‌ها

۲.۱. دوره آقامحمدخان (۱۱۹۳ تا ۱۲۱۲ ق)

در این دوره چهار نفر صدراعظم بوده‌اند که پنج نقش مهر از آن‌ها به دست آمد:

۲.۱.۱. محمد رضا بن محمد مهدی

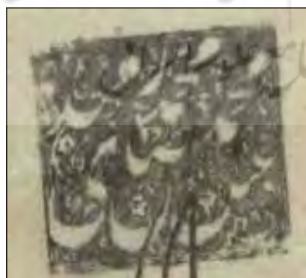
تاکنون اسناد به دست آمده از دوره آقامحمدخان، از ۱۱۹۹ ق به بعد است. محمد رضا بن محمد مهدی از شعبان ۱۱۹۹ تا محرم ۱۲۰۰ ق به تناوب زمام امور را در دست داشته و در جایگاه صدراعظم اسناد را مهر و ثبت می‌کرده است. شکل مهر او بیضی (تصویر ۱)، و نقش آن «عبده محمد رضا بن محمد مهدی» به خط نستعلیق و زبان عربی است (مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، ۱۶-۰۰۰۱۸).

تصویر ۱

مهر محمد رضا بن محمد مهدی

شکل مهر دیگر او مربع (تصویر ۲)، با نقش «عبده محمد رضا بن محمد مهدی» به خط نستعلیق و زبان عربی در شوال ۱۲۱۱، مشاهده شد (ساکما، ۱۶۷۳۱-۲۹۶). به نظر این تاریخ، زمانی است که شاه به قصد تسخیر شوشی با حاج ابراهیم کلانتر عازم بوده است و زمام امور به محمد رضا بن محمد مهدی سپرده شده بوده است.

تصویر ۱

مهر محمد رضا بن محمد مهدی

۲.۱.۲. محمدکاظم

اثر مهر گلابی شکل او (تصویر ۳)، با نقش «صح محمدکاظم» به خط نستعلیق و زبان عربی در ذی حجه ۱۱۹۹ق، مشاهده شد (سعیدی، ۱۳۹۳، ص ۴۸۰).

تصویر ۳

مهر محمدکاظم

۲.۱.۳. میرزاشفیعی مازندرانی

«گفته می شود هنگامی که آقامحمدخان در اطراف بارفروش به جمع آوری قوا مشغول بود، شب هنگام به خانه حاجی خان جان -حاکم قریه بندپی- فرود می آید. در آن خانه قرارداد مودتی بین حاکم بندپی و آقامحمدخان به امضا می رسد. این قرارداد را میرزاشفیعی به رشته تحریر درمی آورد و آقامحمدخان سیاق نوشتار میرزاشفیعی را می پسندد و خواستار آشنایی با کاتب قرارداد می شود. میرزاشفیعی را که تنها ملای ده و از نزدیکان حاکم بندپی بود نزد آقامحمدخان می آورند و چون آقامحمدخان در ابتدای کار تحکیم قدرت خود، به مکاتبه و نامه نگاری احتیاج داشت، از حاکم بندپی تقاضا می کند تا میرزاشفیعی تنها به مدت چند ماه در خدمت آقامحمدخان قرار گیرد. این خواسته آقامحمدخان اجابت می شود و ترقی میرزاشفیعی از این لحظه آغاز و ...» (افشاری، ۱۳۷۲، ص ۳۲).

اعتمادالسلطنه درباره میرزاشفیعی چنین نوشته است:

«در او ان سلطنت شاه شهید -آقامحمدخان قاجار- گاهی به وزارت پرداخته و گاهی در صحرای استعفا رحل اقامت انداخته است.» «... لکن به یک حساب می توان او را صدر اول و صدر اعلی قرار داد؛ [چنان که] در متون تواریخ مشهود می شود که در بدو سلطنت شاه شهید آقامحمدخان، سررشته امور وزارت به دست میرزاشفیعی بود و حاجی ابراهیم خان شیرازی هم به تصریح مورخین با او در امورات وزارت بالاشتراک مداخله می نمود» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۹، صص ۴۴ و ۶۷).

نادر میرزا قاجار (۱۳۶۰، صص ۲۷۱ و ۲۷۲) نیز صدارت میرزاشفیعی را تأیید کرده است. در ظهر تعدادی از رقم های آقامحمدخان از سال ۱۲۰۱ تا ۱۲۰۹ قمری -قبل از

صدارت میرزا ابراهیم خان کلانتر- در محل مهر صدراعظم، مهر میرزا شفیع وجود دارد. مهر مستطیل شکل او (تصویر ۴) با نقش «لااله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد شفیع» به خط نستعلیق و زبان عربی در ۱۴ صفر ۱۲۰۱ ق دیده شد (مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، ۱۹-۰۰۰۱۶).

تصویر ۴

مهر میرزا شفیع مازندرانی

نقش مهر چهارگوش صدر[اعظم] که در پشت فرمان‌ها دیده شده است این است: «لااله الا الله الملك الحق المبين محمد شفیع» و مهر بادامی کوچک او با نقش «عبده محمد شفیع» در پشت برات دیده شده است (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۹، ص ۶۸).

۲۰۱۰۴. حاجی محمد ابراهیم خان شیرازی

اعتماد السلطنه درباره حاجی محمد ابراهیم خان چنین آورده است: «در دوره آقامحمدخان - شاه شهید - بعد از بیگلربیگی و حکومت فارس به وزارت خاصه شاه شهید سرفراز آمد، لقب اعتماد الدوله یافت» و «در سنه یک هزار و دو یست و نه هجری به وزارت و وکالت خاصه سلطانی اختصاص یافت و به رسم سلاطین صفوی به اعتماد الدوله ملقب شد» (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۹، صص ۱۴ و ۲۱). او در شعبان ۱۲۰۹ ق صدراعظم شد. مهر مربع شکل او (تصویر ۵) با نقش «سلام علی ابراهیم» به خط نسخ و زبان عربی در شعبان ۱۲۰۹ ق، دیده شد (سعیدی، ۱۳۹۳، ص ۴۸۸).

تصویر ۵

مهر حاجی محمد ابراهیم شیرازی

۲.۲. دوره فتح‌علی‌شاه (۱۲۱۲ تا ۱۲۵۰ ق)

در این دوره پنج نفر صدراعظم شدند و هفت نقش مهر از آن‌ها به دست آمد. عبدالله‌خان امین‌الدوله دو بار به این سمت منصوب شد.

۲.۲.۱. حاجی محمدابراهیم‌خان شیرازی

او از آغاز سلطنت فتح‌علی‌شاه (۱۲۱۲ق) در امتداد صدارت قبلی‌اش، تا غره ذی‌حجه ۱۲۱۵ق هم‌چنان بر سر قدرت ماند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۹، ص ۵۰). در این دوره شکل مهر او مستطیل (تصویر ۶) و نقش آن «لااله الاالله الملك الحق المبين عبده محمدابراهيم ۱۲۱۲» به خط نستعلیق و زبان عربی بود (متما، ۵۸۷۳/۲ پ).

تصویر ۶

مهر حاجی محمد ابراهیم شیرازی

۲.۲.۲. میرزاشفیعی مازندرانی

پس از برکناری و قتل حاجی ابراهیم‌خان کلانتر، میرزاشفیعی از ذی‌حجه ۱۲۱۵ تا ۱۹ رمضان ۱۲۳۴ق (زمان فوتش) صدراعظم بود. «او اول کسی است که لفظاً و معنأً به صدراعظم ملقب شده است. اگرچه حاجی ابراهیم‌خان قبل از او شغل صدارت داشته است». لیکن او را [حاجی ابراهیم‌خان را] به لقب اعتمادالدوله می‌خواندند. این لفظ مرکب و این لقب صدراعظم بدو مخصوص میرزاشفیعی بوده است...» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۹، صص ۵۰ و ۶۷).
میرزاشفیعی در دوره فتح‌علی‌شاه دو نقش مهر داشت: مهر مستطیل شکل او (تصویر ۷) با نقش «ومن يتوكل على الله عبده محمدشفيعی» به خط نستعلیق و زبان عربی در شوال ۱۲۱۷ق، دیده شد (متما، ۷۰۹۳/۲ پ).

تصویر ۷

مهر میرزا شفیعی مازندرانی

مهر مستطیل دیگری از او (تصویر ۸) با نقش «لااله الاالله الملك الحق المبين عبده محمد شفيع ۱۲۱۸» به خط نستعلیق و زبان عربی دیده شد (متما، ۷۰۹۷/۲ پ). نقش مهر مذکور با مهر قبلی اش در دوره آقامحمدخان یکی است؛ ولی مسلماً این مهر، دوباره در تاریخ ۱۲۱۸ ق ساخته شده است. مناسبت این مهر چنین است که در سال ۱۲۱۸ ق میرزاشفیع به امر شاه به قصد دفع فتنه سردار روس سیسیانوف (ایشیخدر) همراه عباس میرزا نایب السلطنه به آذربایجان رفت.

تصویر ۸

مهر میرزا شفیع مازندرانی

۲.۲.۳. حاجی محمدحسین خان صدر اصفهانی

او پس از فوت میرزاشفیع (در ۱۹ رمضان ۱۲۳۴ ق) تا ۱۳ صفر ۱۲۳۹ ق (زمان فوت خودش) صدارت کرد (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۹، ص ۸۷).

در سال ۱۲۲۱ ق فتح علی شاه ارکان دولت را مرکب از چهار وزیر قرار داد: صدراعظم، مستوفی الممالک، منشی الممالک، و وزیر لشکر. فتح علی شاه در این سال حاجی محمدحسین خان را که بیگلربیگی و حاکم اصفهان بود به تهران فراخواند و پس از دادن لقب امین الدوله به او، او را وزیر ثانی و مستوفی الممالک کرد (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۹، ص ۷۶).

اسناد انگشت شماری از دوره صدارت حاجی محمدحسین خان به دست آمد. سندی در کتابخانه کاظمینی یزد وجود دارد که ظهر آن فاقد مهر صدر مذکور است. تعدادی سند مربوط به دوره قاجار از بخش خطی کتابخانه ملی به معاونت اسناد منتقل شده است که از میان آن‌ها دو سند مربوط به دوره صدارت حاجی محمدحسین خان بدون تصویر و خوانش ظهر چاپ شده‌اند (رضوانی و سعیدی، ۱۳۷۵، صص ۸ و ۹). فهرست اطلاعات یکی از این سندها در بانک اطلاعات معاونت مذکور دیده شد که در آن مشخصات مهر حاجی محمدحسین خان نوشته شده بود ولی تصویر سند آن آماده ارائه نبود. از این رو حدس زده می‌شود که صدر مذکور طی مدت مستوفی الممالکی و حتی زمان صدراعظمی از مهری مستطیل شکل (تصویر ۹) با نقش «لااله الاالله الملك الحق المبين عبده محمدحسین

۱۲۲۱» به خط نستعلیق و زبان عربی استفاده می‌کرده است (متما، ۵۷۸۹/۲ پ). تاریخ حک
مهر ناخواناست، ولی به نظر ۱۲۲۱ است.

تصویر ۹

مهر حاجی محمد حسین خان صدراعظمی

«... از ابتدای فوت حاجی میرزا محمد حسین خان صدر تا طلوع قائم مقام که ایام فترت
صدور بود، بعضی اشخاص دیگر به طور تزلزل کار صدارت می‌کردند و بی اختیار، امور
دولتی به دست ایشان بود؛ لیکن کار چندان نضج نگرفت که رسماً صدارت آن‌ها را اعلان
کنند. در واقع کار صدارت به طور ملوک الطوایفی بود و این‌ها مثل اوصیایی بودند که کار
صدارت را پیش می‌بردند» (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۹، ص ۱۰۴).

۲.۲.۴. عبدالله خان امین الدوله

عبدالله خان پسر حاجی محمد حسین صدر اصفهانی در سال ۱۲۲۸ قمری وزیر استیفا شد
و به امین الدوله ملقب شد. او به مدت یک سال پس از فوت پدر از ۱۲۳۹ تا ۱۲۴۰ ق کار
صدارت را پیش می‌برد؛ سپس برکنار شد. شکل مهر او طی مدت مستوفی الممالکی و حتی
زمان صدراعظمی مستطیل (تصویر ۱۰)، با نقش «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده عبدالله
۱۲۲۸» به خط نستعلیق و زبان عربی بود (متما، ۶۰۱۱/۲ پ). تاریخ حک مهر مصادف است
با سالی که او مستوفی الممالک شد و به امین الدوله ملقب شد.

تصویر ۱۰

مهر میرزا عبدالله خان امین الدوله

۲.۲.۵. الله یار خان آصف الدوله

آصف الدوله از ۱۲۴۰ق تا زمان برکناری (۱۲۴۳ق) کار صدارت را پیش می‌برد. شکل مهر او مستطیل (تصویر ۱۱)، نقش آن «لااله الا الله الملك الحق المبين عبده الله یار ۱۲۴۰» به خط نستعلیق و زبان عربی بود (متما، ۶-۶-۱۲۸گ). سال ۱۲۴۰ق با انتصاب او به صدراعظمی مصادف است.

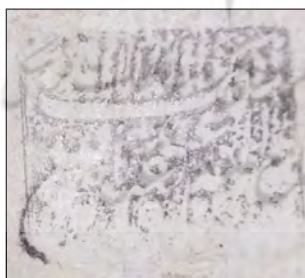

تصویر ۱۱

مهر آصف الدوله

۲.۲.۶. عبدالله خان امین الدوله

امین الدوله برای بار دوم از ۱۲۴۳ق (بعدا از انعقاد قرارداد ترکمانچای) تا ۱۲۵۰ق (فوت فتح علی شاه) صدراعظم شد. شکل مهر او مستطیل (تصویر ۱۲)، نقش آن «لااله الا الله الملك الحق المبين عبده عبدالله ۱۲۲۸» به خط نستعلیق و زبان عربی بود که در ظهر فرمانی به تاریخ رمضان ۱۲۴۸، دیده شد (متما، ۵۸۰۷/۲ پ). تاریخ حک مهر مربوط به زمانی است که به امین الدوله ملقب شد. اگرچه نقش مهر دو دوره صدارت او یکی است، ولی این دو مهر از نظر شکل با یکدیگر تفاوت جزئی دارند.

تصویر ۱۲

مهر میرزا عبدالله خان امین الدوله

۲.۳. دوره محمدشاه (۱۲۵۰ تا ۱۲۶۴ق)

در این دوره دو نفر صدراعظم بودند. برای یافتن مهرهای آنها ۶۰ فرمان و ملفوفه فرمان دیده شد. در ظهر هیچ یک از آنها اثری از مهر صدور یافت نشد؛ به عبارتی محل مهر

صدور خالی بود. شاید دلیل آن در نوشته اعتمادالسلطنه (۱۳۴۹، ص ۲۵۱) باشد: «حتماً شرط نیست که هرکس صدارت دارد مخصوصاً به لفظ صدر اعظم خوانده شود؛ چنانکه قائم مقام و حاجی میرزا آقاسی هم مخاطب به این لفظ نشده [بودند]، لکن در نهایت اقتدار صدارت داشتند.»

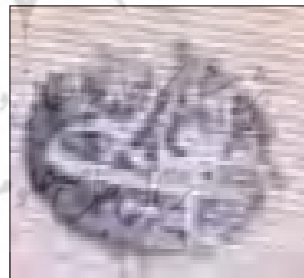
۲.۳.۱. میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی

او از آغاز سلطنت محمدشاه از رجب ۱۲۵۰ تا آخر صفر ۱۲۵۱ به کار صدارت مشغول بود.

۲.۳.۲. حاجی میرزا آقاسی

او از ربیع الاول ۱۲۵۱ تا ۶ شوال ۱۲۶۴ ق (فوت محمدشاه) به امر صدارت پرداخت. «در آخر صفر ۱۲۵۱ وزارت حاجی میرزا آقاسی اعلان شد و از ۱۲۵۲ شروع به کار صدارت کرد»؛ «در واقع وزارت حاجی از ۱۲۵۲ بوده [است]» (اعتمادالسلطنه ۱۳۴۹، صص ۱۵۹ و ۱۸۱).

در کتاب «دانش نامه مهر و حکاکی» (جدی، ۱۳۹۲، ص ۴۴۶) مهری بیضی (تصویر ۱۳) با نقش «آقاسی» آمده است. اثر مهر مذکور در نسخه خطی ۵۶۶۴ مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک دیده شد. رقم یکان تاریخ حک مهر ناخواناست و بقیه ۱۲۳۳ است. این نسخه حاوی ۲۳۷ برگ سند در ۴۸۳ صفحه مکاتبات حاج میرزا آقاسی از ۱۲۵۲ تا ۱۲۶۴ ق با رئیس گمرک و مباشر شیلات گیلان است.

تصویر ۱۳

مهر حاجی میرزا آقاسی

۲.۴. دوره ناصرالدین شاه (۱۲۶۴ تا ۱۳۱۳ ق)

منصب صدارت عظمی در این دوره استمرار نداشت؛ به طوری که شش نفر به تناوب صدارت داشتند که از آنها بیست و شش نقش مهر به دست آمد:

۲.۴.۱. میرزاتقی خان امیرکبیر

او از آغاز سلطنت ناصرالدین شاه (۱۲۶۴ق) تا ۱۹ محرم ۱۲۶۸ق صدراعظم بود؛ آنگاه برکنار شد. تاکنون دو مهر از او به دست آمده است:

مهر بیضی شکل او (تصویر ۱۴) با نقش «عبده الراجی محمدتقی ۱۲۴۹» به خط نستعلیق و زبان عربی در ظهر فرمانی به تاریخ ۳ جمادی الثانی ۱۲۶۷ق، مشاهده شد (متما، ۱۲/۵۸۲۱پ). تاریخ حک مهر مربوط به قبل از صدارت او است و مناسبتی برای او در سال ۱۲۴۹ به دست نیامد.

تصویر ۱۴

مهر امیرکبیر

مهر مستطیل او (تصویر ۱۵ الف) با نقش «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمدتقی ۱۲۵۳» به خط نستعلیق و زبان عربی در ظهر فرمانی به تاریخ شعبان ۱۲۶۵ق، دیده شد (متما، ۲/۵۸۹۲پ).

تاریخ حک این مهر ناخواناست؛ به طوری که عدد دهگان آن به خوبی دیده نمی شود. بر فرض اگر تاریخ حک مهر ۱۲۵۳ باشد، سال همراهی میرزاتقی خان با ناصرالدین میرزا ولیعهد در سفر به تفلیس و ایروان است (بامداد، ۱۳۵۰، ج ۱، ص ۲۱۰). تصویر اصلاح شده مهر مذکور (تصویر ۱۵ ب) از کتاب کریم زاده تبریزی گرفته شده است.

تصویر ۱۵

مهر امیرکبیر

کریم‌زاده تبریزی (۱۳۸۵، ص ۳۵۲) از نقش سه مهر متعلق به امیرکبیر یاد کرده‌است. سومین مهر معرفی شده در کتاب مذکور با نقش «محمدتقی ۱۲۴۵» متعلق به محمدتقی منشی‌الممالک است نه امیرکبیر. مهر یادشده در ظهر فرمان‌های محمدشاه در محل مهر منشی‌الممالک به فراوانی و به‌خوبی قابل‌رؤیت است (اسناد متما و نیز فراستی، ۱۳۷۲).

۲.۴.۲. میرزاآقاخان نوری

او از ۶ صفر ۱۲۶۸ ق تا زمان عزلش در ۲۰ محرم ۱۲۷۵ ق صدراعظم بود (افشاری، ۱۳۷۲، ص ۱۶۹). از او چهار مهر از این مدت به‌ترتیب زیر به‌دست آمد:
مهر مربع (تصویر ۱۶) با نقش «عبده آقاخان ابن اسدالله ۱۲۴۸» به‌خط نستعلیق و زبان عربی. این مهر مربوط به قبل از صدارت میرزاآقاخان است و در ظهر فرمان‌های متعدد از دوره محمدشاه به‌عنوان وزیر عساکر منصوره از جمله سندی به‌تاریخ ذی‌قعدة ۱۲۵۵ ق، دیده شد (متما، ۶۰/۱۲/۲ پ). میرزاآقاخان در آغاز صدارت از آن مهر استفاده می‌کرده‌است؛ به‌طوری‌که اثرش در ظهر فرمانی به‌تاریخ ۷ صفر ۱۲۶۸ ق، مشاهده شد (متما، ۵۹/۱۳/۲ پ). مناسبتی برای تاریخ حک مهر در سال ۱۲۴۸ به‌دست نیامد.

تصویر ۱۶

مهر میرزا آقاخان نوری

مهری بیضی شکل (تصویر ۱۷) با نقش «عبده آقاخان ابن اسدالله ۱۲۴۹» به‌خط نستعلیق و زبان عربی در ظهر فرمانی به‌تاریخ شوال ۱۲۶۸ ق، دیده شد (متما، ۵۹/۳۳/۲ پ). برای این مهر که به قبل از صدارت مربوط است مناسبتی در سال ۱۲۴۹ به‌دست نیامد.

تصویر ۱۷

مهر میرزا آقاخان نوری

مهری هشت گوش (تصویر ۱۸) با علامت شیر خوابیده و خورشید و نقش «صدراعظم دولت علیه ایران المستعین الراجی اعتمادالدوله میرزا آقاخان ۱۲۶۸» به خط نستعلیق و زبان فارسی و عربی (متما، ۱/۱۳۵۵ق).

تصویر ۱۸

مهر میرزا آقاخان نوری

مهری بیضی شکل (تصویر ۱۹) با علامت شیر خوابیده و خورشید، با نقش «صدراعظم دولت علیه ایران اعتمادالدوله میرزا آقاخان ۱۲۶۸» به خط نستعلیق و زبان فارسی (متما، ۲/۶۱۵۸پ).

تصویر ۱۹

مهر میرزا آقاخان نوری

بعد از عزل میرزا آقاخان نوری در سال ۱۲۷۵ق، به مدت یک سال شورای وزرای ۶ نفره و بعد مجلس شورای دولتی با حضور ۱۰ تن از رجال تا صدارت میرزا محمدخان سپهسالار در سال ۱۲۸۱ق، امور را تصدی می کردند.

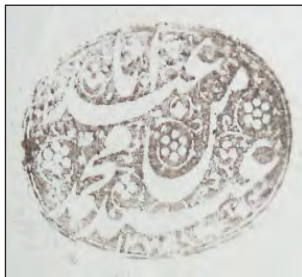
۲۰۴۳. میرزا محمدخان قاجار

او از ۲۴ شوال ۱۲۸۱ق تا صفر ۱۲۸۳ق صدراعظم بود (افشاری، ۱۳۷۲، ص ۱۸۷). از او پنج نقش مهر زیر به دست آمد: مهری بادامی شکل (تصویر ۲۰) با نقش «انا عبد من عبید محمد ۱۲۷۶» به خط نستعلیق و زبان عربی که در ظهر فرمانها از جمله به تاریخ شوال ۱۲۸۲ق و صفر ۱۲۸۳ق استفاده شده است (متما، ۲/۶۳۲۷پ؛ ۲/۷۵۲۵پ). او در سال ۱۲۷۶ق عضو شورای دولتی (مجلس شورای وزرا) بوده است.

تصویر ۲۰

مهر میرزا محمدخان قاجار

مهری مربع شکل (تصویر ۲۱) با نقش «افوض امری الی الله عبده محمد ۱۲۷۹»
به خط نستعلیق و زبان عربی در ظهر فرمان‌های مربوط به دورهٔ صدارت به تاریخ ذی حجهٔ
۱۲۸۱ق و رمضان ۱۲۸۲ق، مشاهده شد (متما، ۵۷۵۳/۲ پ؛ ۷۰۲۵/۲ پ). مناسبتی برای
میرزا محمدخان در سال ۱۲۷۹ به دست نیامد.

تصویر ۲۱

مهر میرزا محمدخان قاجار

مهری بیضی شکل (تصویر ۲۲) با نقش «محمدابن امیر ۱۲۸۲» به خط نستعلیق
و زبان عربی (جدی، ۱۳۹۰، ص ۱۹۰). تاریخ حک این مهر مربوط به زمان صدارت
میرزا محمدخان است، ولی در اسناد بررسی شده اثری از آن یافت نشد.

تصویر ۲۲

مهر میرزا محمدخان قاجار

مهری مربع شکل (تصویر ۲۳) به طرح طغرا با نقش «محمدابن امیر ۱۲۸۲» به خط نستعلیق و زبان عربی (جدی، ۱۳۹۰، ص ۱۸۷). تاریخ حک این مهر مربوط به زمان صدارت میرزامحمدخان است، ولی در اسناد بررسی شده اثری از آن یافت نشد.

تصویر ۲۳

مهر میرزا محمدخان قاجار

مهری بیضی شکل (تصویر ۲۴) با نقش «انا عبد من عبید محمد ۱۲۸۳» به خط نستعلیق و زبان عربی (جدی، ۱۳۹۰، ص ۱۸۹). تاریخ حک این مهر مربوط به زمان صدارت میرزامحمدخان است، ولی در اسناد بررسی شده اثری از آن یافت نشد.

تصویر ۲۴

مهر میرزا محمدخان قاجار

از برکناری میرزامحمدخان سپهسالار (۱۲۸۳ق) تا صدارت میرزاحسین خان سپهسالار، دوباره وظایف صدراعظم بین چند نفر تقسیم شد.

۲۰۲۴. حاجی میرزاحسین خان سپهسالار

سپهسالار از ۲۹ شعبان ۱۲۸۸ق تا ۱۲۹۰ق صدراعظم بود. از او طی این مدت سه مهر زیر به دست آمد:

مهری هشت گوش (تصویر ۲۵) با علامت شیر ایستاده، شمشیر و خورشید و با نقش «صدراعظم دولت علیه ایران مشیرالدوله میرزاحسین خان ۱۲۸۸» به خط نستعلیق و زبان فارسی. بخش میانی این مهر ناخواناست و به نظر چهار کلمه «اله»، «قدیم»، «عزیز»، «کریم» در آن وجود دارند (متما، ۲۲/۲۶۰ پ).

تصویر ۲۵

مهر میرزا حسین خان سپهسالار

مهری بیضی شکل (تصویر ۲۶) با علامت شیر ایستاده، شمشیر و خورشید و نقش «صدر اعظم دولت علیه ایران مشیرالدوله میرزا حسین خان ۱۲۸۸» به خط نستعلیق و زبان فارسی (متما، ۵۸۳/۲ پ).

تصویر ۲۶

مهر میرزا حسین خان سپهسالار

مهری بیضی شکل (تصویر ۲۷) با نقش «صدر اعظم ۱۲۸۸» به خط نستعلیق و زبان فارسی (جدی، ۱۳۹۰، ص ۱۷۳). تاریخ حک این مهر مربوط به زمان صدارت حاجی میرزا حسین خان است، ولی در اسناد بررسی شده اثری از آن یافت نشد.

تصویر ۲۷

مهر میرزا حسین خان سپهسالار

بعد از عزل سپهسالار در سال ۱۲۹۰ ق، شاه از انتخاب صدراعظم جدید خودداری کرد و کارها بین وزرای شش گانه تقسیم شد. در سال ۱۲۹۴ ق مهام و امور دولتی بین دو نفر تقسیم شد. مستوفی الممالک به سمت وزیر کشور و حاج میرزا حسین خان سپهسالار به وزارت امور لشکر منصوب شدند (بامداد، ۱۳۵۰، ج ۴، ص ۲۶۲). شاه پس از مراجعت از سفر دوم فرنگ (۱۲۹۵ ق)، کامران میرزا را هم به این جمع اضافه کرد.

اعتماد السلطنه (۱۳۴۹، ص ۲۸۶) درباره سپهسالار پس از بازگشت شاه از سفر دوم فرنگ، نوشته است: «اگرچه در این سنوات نه او و نه دیگری صدارت نداشتند و به صدراعظم مخاطب نبودند و وی به امور لشکری و بعضی کارهای داخله می پرداخت، ولی باز رتبه صدارت داشت و هرچه می خواست به جا می آورد ... و میرزایوسف مستوفی الممالک به واسطه سلامت نفسی که [سپهسالار] داشت بر او فائق نمی آمد و سپهسالار تا ۱۲۹۷ به همین اقتدار بود.»

۲.۴.۵. میرزایوسف خان مستوفی الممالک

اعتماد السلطنه (۱۳۴۹، ص ۲۸۷) ذیل وقایع سنه ۱۲۹۷ (پس از عزل میرزا حسین خان سپهسالار از امور کشوری و لشکری) نوشته است: «مستوفی الممالک ... اقتدارش بیشتر از پیشتر شد [و] ترتیب مهام مملکت آذربایجان هم ضمیمه مشاغل او گردید [و] بالاستقلال وزارت داخله یافت و نهایت اقتدار را داشت؛ در واقع از این تاریخ باطناً صدارت می کرد. عزل و نصب جمهور و رتق و فتق امور و سؤال و جواب حکام و امتیاز دادن به خدمت گزاران کلاً و طراً با او بود؛ ولی تمکین نمی کرد که او را لقب صدراعظم دهند.»

میرزایوسف خان از ۲۹ شعبان ۱۳۰۱ ق تا ۳ رجب ۱۳۰۳ ق که فوت شد، رسماً صدراعظم بود. در اسناد بررسی شده، پنج مهر زیر از او به دست آمد که دو تای آنها مربوط به زمانی است که او امور صدارت را غیر رسمی انجام می داده است.

مهری بیضی شکل (تصویر ۲۸)، «با نقش یوسف بن حسن» به خط نستعلیق و زبان عربی (متما، ۱/۲، ۱۷۱ پ). اثر این مهر از صفر ۱۲۹۸ ق، در ظهر فرمانها دیده شد.

۱. طراً / torran / به کل؛ همگی

تصویر ۲۸

مهر میرزا یوسف مستوفی الممالک

مهری بیضی شکل (تصویر ۲۹)، با نقش «افوض امری الی الله یوسف» به خط نستعلیق و زبان عربی. تاریخ حک مهر خوانا نیست. اثر این مهر در ظهر فرمانی به تاریخ جمادی الاول ۱۳۰۱ ق، دیده شد (متما، ۵۸۰۵/۲ پ).

تصویر ۲۹

مهر میرزا یوسف مستوفی المالك

مهری مربع شکل (تصویر ۳۰)، با نقش «صدراعظم یوسف ابن حسن ۱۳۰۱» به خط نستعلیق، و زبان فارسی و عربی در ظهر فرمانی به تاریخ شوال ۱۳۰۱ ق، مشاهده شد (متما، ۵۷۶۲/۲ پ).

تصویر ۳۰

مهر میرزا یوسف مستوفی المالك

مهری بیضی شکل (تصویر ۳۱)، با نقش «صدراعظم ۱۳۰۱» به خط نستعلیق و زبان فارسی در ظهر فرمانی به تاریخ جمادی الثانی ۱۳۰۲ ق، مشاهده شد (متما، ۵۸۴۷/۲ پ). ذکر تاریخ سند به این دلیل است که در خوانش تاریخ حک، با مهر سال ۱۳۱۰ امین السلطان اشتباه نشود.

تصویر ۳۱

مهر میرزا یوسف مستوفی المالك

مهری بیضی شکل (تصویر ۳۲)، با نقش «هو صدراعظم ۱۳۰۱» به خط نستعلیق و زبان فارسی در ظهر فرمانی به تاریخ شوال ۱۳۰۲ ق، رؤیت شد (متما، ۲/۷۲۵۰ پ). تاریخ حک مهر به سختی خوانده می شود.

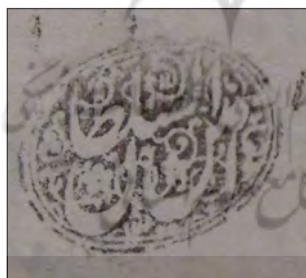
تصویر ۳۲

مهر میرزا یوسف مستوفی الممالک

۲۰۴.۶. میرزا علی اصغر خان امین السلطان

پس از درگذشت میرزا یوسف خان مستوفی الممالک در سال ۱۳۰۳ ق، امین السلطان با سمت وزارت دربار به مدت دو سال بر همه امور نظارت داشت تا شاه رسماً او را در ۱۳۰۵ ق وزیر اعظم کرد (افشاری، ۱۳۷۲، ص ۲۲۷). او در رجب ۱۳۱۰ ق عنوان صدراعظمی یافت. طی این مدت از او هفت نقش مهر زیر به دست آمد:

مهری بیضی شکل (تصویر ۳۳)، با نقش «امین السلطان ۱۳۰۰» به خط نستعلیق و زبان فارسی در سندی به تاریخ شوال ۱۳۰۳ ق، دیده شد (متما، ۱۰/۱۹۰۴ ق). آقا علی اصغر در سال ۱۳۰۰ قمری به امین السلطان ملقب شد.

تصویر ۳۳

مهر امین السلطان

مهری بیضی شکل (تصویر ۳۴)، با نقش «امین السلطان ۱۳۰۰» به خط نستعلیق و زبان فارسی در ظهر فرمانی به تاریخ رجب ۱۳۰۴ ق، دیده شد (متما، ۲/۶۹۳۳ ق).

تصویر ۳۴

مهر امین‌السلطان

مهری بیضی شکل (تصویر ۳۵)، با نقش «امین‌السلطان ۱۳۰۴» به خط نستعلیق و زبان فارسی (جدی، ۱۳۹۲، ص ۲۹۱).

تصویر ۳۵

مهر امین‌السلطان

مهری بیضی شکل (تصویر ۳۶)، با نقش «امین‌السلطان ۱۳۰۵» به خط نستعلیق و زبان فارسی در سندی به تاریخ ربیع‌الثانی ۱۳۰۶ ق، دیده شد (متما، ۱۰/۲-۱-۱۷۲ د).

تصویر ۳۶

مهر امین‌السلطان

مهری هشت‌گوش (تصویر ۳۷)، با علامت شیر ایستاده، شمشیر و خورشید و نقش «امین‌السلطان ۱۳۰۶» به خط نستعلیق و زبان فارسی (جدی، ۱۳۹۲، ص ۴۵۹).

تصویر ۳۷

مهر امین‌السلطان

مهری بیضی شکل (تصویر ۳۸)، با نقش «صدر اعظم ۱۳۱۰» به خط نستعلیق و زبان فارسی در ظهر فرمانی به تاریخ شعبان ۱۳۱۱ ق، مشاهده شد (متمما، ۱۳۷۱: ۲/۷۱۰ پ).

تصویر ۳۸

مهر امین‌السلطان

مهری بیضی شکل (تصویر ۳۹)، با نقش «صدر اعظم ۱۳۱۰» به خط نستعلیق و زبان فارسی در سندی به تاریخ ربیع‌الثانی ۱۳۱۱ ق، دیده شد (متمما، ۱۳۷۱: ۲/۴۸۵ ق). شایان ذکر است که مهرهای دو تصویر ۳۸ و ۳۹ با یکدیگر متفاوت‌اند.

تصویر ۳۹

مهر امین‌السلطان

۲.۵. دوره مظفرالدین شاه (۱۳۱۳ تا ۱۳۲۴ ق)

در این دوره چهار نفر صدراعظم شدند. امین السلطان دو بار به این سمت منصوب شد. سیزده نقش مهر از صدور این دوره به دست آمد.

۲.۵.۱. میرزا علی اصغر خان امین السلطان

پس از قتل ناصرالدین شاه، امین السلطان از طرف مظفرالدین شاه به صدراعظمی انتخاب و در جمادی الاول ۱۳۱۴ ق برکنار شد. او در این دوره با مهری بیضی شکل (تصویر ۳۸)، با نقش «صدراعظم ۱۳۱۰» به خط نستعلیق و زبان فارسی - که در انتهای دوره ناصری از آن استفاده می‌کرد - اسناد را مهر می‌کرد. اثر آن مهر در ظهر سندی به تاریخ ربیع الاول ۱۳۱۴ ق، مشاهده شد (متما، ۵۸۶۹/۲ پ).

پس از عزل امین السلطان مدتی مخبرالدوله و فرمان فرما به صورت غیر رسمی به کار صدارت مشغول بودند.

اثر مهر بیضی شکل مخبرالدوله (تصویر ۴۰)، با نقش «وزیر داخله مخبرالدوله» به خط نستعلیق و زبان فارسی در ظهر سندی به تاریخ رجب ۱۳۱۴ ق، دیده شد (متما، ۷۲۳۵/۲ پ).

تصویر ۴۰

مهر مخبرالدوله

اثر مهر بیضی شکل عبدالحسین میرزا (تصویر ۴۱)، با نقش «فرمان فرما سالار لشکر ۱۳۱۴» به خط نستعلیق و زبان فارسی در ظهر فرمانی به تاریخ رمضان ۱۳۱۴ ق، ملاحظه شد (متما، ۷۵۶۷/۲ پ). فرمان فرما در سال ۱۳۱۴ ق به وزارت جنگ منصوب شد (بامداد ۱۳۵۰، ج ۲، ص ۵۱).

تصویر ۴۱

مهر فرمان فرما

۲.۵.۲. میرزاعلی خان امین‌الدوله

امین‌الدوله در رمضان ۱۳۱۴ ق وزیر اعظم شد. پنج ماه بعد (سال ۱۳۱۵ ق) صدراعظم شد و تا شانزدهم صفر ۱۳۱۶ ق و به‌روایتی تا ۱۵ محرم در این سمت به انجام وظیفه مشغول بود (افشاری، ۱۳۷۲، ص ۲۵۵). از او طی مدت صدارت دو مهر زیر به‌دست آمد:

مهری بیضی‌شکل (تصویر ۴۲)، با نقش «یا علی الاعلی ۱۳۱۵» به‌خط نستعلیق و زبان عربی در ظهر فرمانی به‌تاریخ محرم ۱۳۱۵ ق، ملاحظه شد (متما، ۱۳۳۴/۲ پ).

تصویر ۴۲

مهر امین‌الدوله

مهری بیضی‌شکل (تصویر ۴۳)، با نقش «صدراعظم ۱۳۱۵» به‌خط نستعلیق و زبان فارسی در ظهر فرمانی به‌تاریخ شعبان ۱۳۱۵ ق، دیده شد (متما، ۱۳۳۴/۲ پ).

تصویر ۴۳

مهر امین‌الدوله

پس‌از برکناری امین‌الدوله شورای وزرا تشکیل شد و مدتی حاج‌محسن‌خان مشیرالدوله ریاست آن را به‌عهده داشت.

در ظهر فرمانی به‌تاریخ ربیع‌الثانی ۱۳۱۶ ق، مهر بیضی‌شکل او با نقش «مشیرالدوله» به‌خط نستعلیق و زبان فارسی رؤیت شد؛ ولی تاریخ حک آن ناخواناست (متما، ۱۳۳۴/۲ پ).

۲.۵.۳. میرزا علی اصغر خان امین السلطان

امین السلطان مجدداً در ۱۳۱۶ ق صدر اعظم شد و در جمادی الثانی ۱۳۲۱ ق برکنار شد. طی این مدت از او چهار نقش مهر زیر به دست آمد:

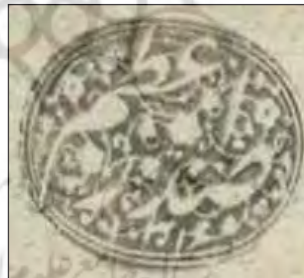
مهری بیضی شکل (تصویر ۴۴) با نقش «امین السلطان ۱۳۱۶» به خط نستعلیق و زبان فارسی (کریم زاده تبریزی، ۱۳۸۵، ص ۳۶۳). کریم زاده از مهری سه رویه (سه وجهی) نام برده است که هر وجه آن بیضی شکل بوده است و شکل کلی این مهر سه رویه مخروطی شکل بوده است. نقش یک رو «علی اصغر ۱۳۱۶»، نقش روی دوم «امین السلطان ۱۳۱۶» و نقش روی سوم «صدر اعظم ۱۳۱۶» بوده است.

تصویر ۴۴

مهر امین السلطان

مهری بیضی شکل (تصویر ۴۵)، با نقش «صدر اعظم ۱۳۱۶» به خط نستعلیق و زبان فارسی (متما، ۵۹۶۱/۲ پ).

تصویر ۴۵

مهر امین السلطان

مهری بیضی شکل (تصویر ۴۶)، با نقش «اتابک اعظم ۱۳۱۸» به خط نستعلیق و زبان فارسی در ظهر فرمانی به تاریخ شوال ۱۳۱۸ ق، دیده شد (متما، ۵۷۶۹/۲ پ). مظفرالدین شاه پس از بازگشت از سفر اروپا در شعبان ۱۳۱۸ ق امین السلطان را به اتابک اعظم ملقب کرد.

تصویر ۴۶

مهر امین‌السلطان

مهری بیضی‌شکل (تصویر ۴۷)، با نقش «هو اتابک اعظم ۱۳۱۸» به خط نستعلیق و زبان فارسی (متما، ۶۸۵۲/۲ پ).

تصویر ۴۷

مهر امین‌السلطان

کریم‌زاده تبریزی (۱۳۸۵، ص ۳۶۳) به مهری چهارگوش با نقش شیروخورشید و نقش اتابک اعظم ۱۳۱۸ - دیده‌شده در ذیل؟ فرمانی - اشاره دارد؛ ولی بیشتر درباره آن توضیح نداده‌است.

۲.۵.۴. سلطان عبدالمجید میرزا عین‌الدوله

عین‌الدوله در ۲۲ جمادى الثانی ۱۳۲۱ ق ابتدا وزیر داخله و پس از چند ماه وزیر اعظم و در ۲ جمادى الثانی ۱۳۲۲ ق صدراعظم شد. از او طی مدت صدارت سه مهر زیر به دست آمد: مهری بیضی‌شکل (تصویر ۴۸) با نقش «وزیر اعظم ۱۳۲۱» به خط نستعلیق و زبان فارسی در ظهر فرمانی به تاریخ ذی‌قعدة ۱۳۲۱ ق، مشاهده شد (متما، ۶۷۸۱/۲ پ).

تصویر ۴۸

مهر عین‌الدوله

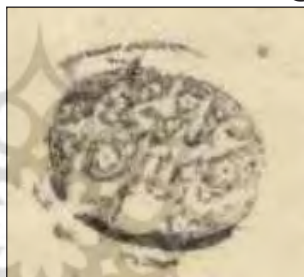
مهری بیضی شکل (تصویر ۴۹)، با نقش «صدراعظم عبدالمجید ۱۳۲۲» به خط نستعلیق و زبان فارسی که اصل آن در نمایشگاه مهرهای دوران قاجار (عسگری طاری، ۱۳۹۵) دیده شد.

تصویر ۴۹

مهر امین الدوله

مهری بیضی شکل (تصویر ۵۰)، با نقش «سلطان عبدالمجید» به خط نستعلیق و زبان فارسی در ظهر فرمانی به تاریخ رجب ۱۳۲۳ق، ملاحظه شد (متما، ۱۳۶۷/۲پ).

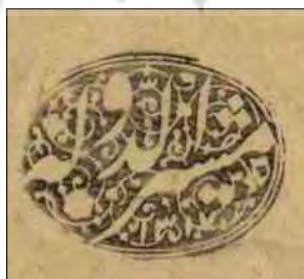

تصویر ۵۰

مهر امین الدوله

سلطان عبدالمجید میرزا در ۲ جمادی الثانی ۱۳۲۴ق استعفا داد و میرزانصرالله خان مشیرالدوله به صدارت رسید.

۲.۵.۵. میرزانصرالله خان مشیرالدوله مشیرالدوله از ۲ جمادی الثانی ۱۳۲۴ق تا ۶ صفر ۱۳۲۵ق صدراعظم بود. به عبارتی صدارت او در دوره محمدعلی شاه نیز تا مدتی تداوم یافت. مهر او بیضی شکل (تصویر ۵۱) با نقش «مشیرالدوله ۱۳۱۷» به خط نستعلیق و زبان فارسی بود.

تصویر ۵۱

مهر مشیرالدوله

در سال ۱۳۱۷ میرزا نصرالله خان، هم وزیر خارجه شد و هم به مشیرالدوله ملقب شد (بامداد، ۱۳۵۰، ج ۴، ص ۳۵۶)؛ از این رو مهر فوق مربوط به قبل از صدارت اوست. در فرمان‌های بررسی شده، مشیرالدوله در طی دوره صدارتش از مهر مذکور استفاده می‌کرده است. اثر این مهر در ظهر سندی با مهر محمدعلی شاه به تاریخ رجب ۱۳۲۴ ق، مشاهده شد (ساکما، ۲۴۰/۱۰۷۵۳۵). شایان ذکر است که در رجب ۱۳۲۴ هنوز مظفرالدین شاه زنده بود.

۲.۶. دوره محمدعلی شاه (۱۳۲۴ تا ۱۳۲۷ ق)

سه نفری که در دوره محمدعلی شاه از مهر صدراعظم و اتابک اعظم استفاده می‌کردند عبارت‌اند از:

۲.۶.۱. میرزا نصرالله خان مشیرالدوله

همان‌طور که پیشتر هم ذکر شد، صدارت مشیرالدوله از انتهای دوره مظفری، تا اواخر محرم ۱۳۲۵ ق (اوایل دوره محمدعلی شاه) تداوم یافت و مهر او به همان سبک دوره مظفری (تصویر ۵۱) بود که اثر آن در ظهر فرمانی به تاریخ ذی‌قعدة ۱۳۲۴ ق، مشاهده شد (ساکما، ۹۹۷/۲۵۹).

۲.۶.۲. میرزا علی اصغر خان امین السلطان

او در دوره محمدعلی شاه از مهری بیضی شکل (تصویر ۵۲)، با نقش «اتابک اعظم» به خط نستعلیق و زبان فارسی استفاده می‌کرد. تاریخ حک این مهر ناخواناست. آن مهر در ظهر فرمانی به تاریخ رجب ۱۳۲۵ ق، مشاهده شد (متمما، ۶۱۵۵/۲ پ). امین السلطان از ۲۰ ربیع‌الاول تا ۲۱ رجب ۱۳۲۵ ق رئیس‌الوزرا بود.

تصویر ۵۲

مهر امین السلطان

۲.۶.۳. میرزا احمدخان مشیرالسلطنه

میرزا احمدخان از ۷ جمادی الاول ۱۳۲۶ ق تا ۱۰ ربیع الثانی ۱۳۲۷ ق رئیس الوزرا بود. طی این مدت از او دو نقش مهر زیر به دست آمد:

مهری بیضی شکل (تصویر ۵۳)، با نقش «صدراعظم ۱۳۲۶» به خط نستعلیق و زبان فارسی در اسنادی به تاریخ ذی حجه ۱۳۲۶ ق و ربیع الاول ۱۳۲۷ ق، مشاهده شد (متما، ۶۰۸۷/۲ پ؛ ۷۷۴۱/۲ پ).

تصویر ۵۳

مهر مشیرالسلطنه

مهری مربع شکل (تصویر ۵۴ الف)، با علامت شیر خوابیده و خورشید و نقش «صدراعظم ۱۳۲۷» به خط نستعلیق و زبان فارسی که اصل آن در نمایشگاه مهرهای دوران قاجار (عسگری طاری، ۱۳۹۵) دیده شد. به نظر این مهر متعلق به احمدخان مشیرالسلطنه است. تصویر مهر مذکور در کتاب جدی (۱۳۹۲، ص ۴۵۹) نیز مشاهده شد (تصویر ۵۴ ب).

تصویر ۵۴

مهر مشیرالسلطنه

۳. واژه صدراعظم در ادبیات پس از مشروطه

بعدا از مشروطه، در منابع زیر به مدتی کوتاه از عنوان صدراعظم و سپس رئیس الوزرا نام برده شده است:

۱- در اصل ۳۳ قانون اساسی از کلمه صدراعظم استفاده شده و چنین آمده است: «قوانین جدیدی که محل حاجت باشد در وزارتخانه‌های مسئول انشاء و تنقیح یافته به توسط وزراء مسئول یا از طرف صدراعظم به مجلس شورای ملی اظهار خواهد شد و

پس از تصویب به صحه همایونی موشح گشته به موقع اجرا گذاشته می شود» (فرهنگ قهرمانی، ۱۳۵۶، ص ۱۳۵).

۲- در موارد زیر در مذاکرات مجلس شورای ملی از میرزا نصرالله خان مشیرالدوله به عنوان صدراعظم نام برده شده است و بعد از او برای دیگران لفظ رئیس الوزرا به کار رفته است. اگر چه به طعنه مطلبی را درباره میرزا علی اصغر خان امین السلطان گفته اند:

سال ۱۳۲۴ قمری نمایندگان مجلس شورای ملی کمافی السابق برای مشیرالدوله رسماً واژه صدراعظم را به کار می بردند. چنانکه در جلسه ۲۷ رمضان ۱۳۲۴ ق راجع به مشیرالدوله نوشته شده است: «صدراعظم اسباب زحمت برای خودش فراهم می کند ... مقام منیع صدارت عظمی!» (میرزا صالح، ۱۳۸۳، ص ۵۳).

۶ صفر ۱۳۲۵ ق هنگام معرفی کابینه میرزا علی خان افخم، صدیق حضرت سؤال می کند که «در همه جا معمول است یک نفر رئیس که میانه خود وزرا و شاه واسطه باشد هست؛ حال در میانه این وزرا آن یک نفر کیست؟» (میرزا صالح، ۱۳۸۳، ص ۱۸۰).

هنگام معرفی کابینه ناصرالملک در ۱۸ رمضان ۱۳۲۵ ق از زبان او نوشته شده است: «... و پس از معرفی اجازه می خواهم که معنی رئیس الوزرای را تشریح نمایم. رئیس الوزرا یعنی رئیس مجلس وزرا. ترتیب مشروطیت این است که هر یک از وزرا در امر وزارت خانه خود استقلال دارند و مسئول هستند، ولی در امور پولیتیکی مملکت همه باهم شریک اند و مسئول اند به ضمانت متفق» (میرزا صالح، ۱۳۸۳، ص ۶۱).

۳- در متن اسناد به جای مانده از آغاز دوره محمدعلی شاه تا خلع او از سلطنت، واژه های صدراعظم، وزیر اعظم، و اتابک اعظم دیده می شوند (اسناد متما).

۴. یافته های تحقیق براساس پرسش های پژوهش عبارت اند از:

۴.۱. نقش مهرها

طبق جدول شماره ۱ نقش مهرهای زیر از صدراعظم های دوره قاجار مشاهده شد:

از دوره آقامحمدخان: آیه قرآن (سلام علی ابراهیم)، دعا (لاله لاله الله الملك الحق المبین)؛ آ، بندگی با نام و نسب (عبده محمدرضا بن محمد مهدی) و نام (... محمد)؛ از دوره فتح علی شاه: آیه قرآن (من یتوکل علی الله)؛ آ، دعا (لاله لاله الله الملك الحق المبین)؛ از دوره ناصرالدین شاه: آیه قرآن (افوض امری الی الله)؛ ع، دعا (لاله لاله الله الملك الحق المبین)، بندگی + نام (عبده الراجی محمد تقی)، بندگی + نام و نسب (عبده آقاخان ابن اسدالله)، کلمه صدراعظم، نام و نسب (یوسف بن حسن)، لقب (امین السلطان) و روایت (انا عبد من عبید محمد)؛ از دوره مظفرالدین شاه: دعا (یا علی الاعلی)، کلمات صدراعظم، اتابک اعظم،

۱. سوره صافات آیه ۱۰۹: (درود بر ابراهیم).
۲. ذکر روز پنجشنبه: (هیچ خدایی جز خدای یگانه شایسته پرستش نیست. خدایی که مالک آسمان ها و زمین است. خدایی که وجودش ثابت و پایدار و روشن و آشکار است) (پایگاه: soalcity.ir).
۳. سوره طلاق آیه ۳: (و هرکس بر خدا توکل کند).
۴. سوره غافر آیه ۴۴: (کارهایم را به او واگذار می کنم تا مرا از هر بدی مصون بدارد).
۵. روایت منتسب به حضرت علی (ع) (pasokh.Org).

وزیر اعظم، لقب (مشیرالدوله) و نام (سلطان عبدالمجید)؛ و از دوره محمدعلی شاه: کلمات
اتابک اعظم و صدراعظم، و لقب (مشیرالدوله).

دوره	آیه قرآن	دعا	بندگی با نام	نسب	بندگی با نام و نسب	صدراعظم	اتابک اعظم	وزیر اعظم	نام و نسب	لقب	لقب و سمت	روایت	نام	جمع
آقامحمدخان	۱	۱	-	۲	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	۵
فتح‌علی شاه	۱	۶	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۷
محمدشاه													۱	۱
ناصرالدین شاه	۲	۱	۱	۲	۱۰	-	-	۳	۵			۲	-	۲۶
مظفردالدین شاه	-	۱	-		۳	۳	۲	۱	-	۳	۱	-	۱	۱۲
محمدعلی شاه	-	-	-		۲	۲	۱	-	-	-	-	-	-	۳
جمع	۴	۹	۱	۴	۱۵	۳	۳	۱	۳	۸	۱	۲	۳	۵۴

جدول ۱

نقش مهرها

فراوانی نقش مهرها عبارت‌اند از: کلمه صدراعظم در ۱۵ مهر (۲۷/۷۵ درصد) در دوران ناصرالدین شاه، مظفردالدین شاه و محمدعلی شاه؛ دعا در ۹ مهر (۶۵/۱۶ درصد) در دوران آقامحمدخان، فتح‌علی شاه، ناصرالدین شاه و مظفردالدین شاه؛ لقب در ۸ مهر (۸/۱۴ درصد) در دوران ناصر و مظفری؛ آیه قرآن در ۴ مهر (۷/۴ درصد) در دوران آقامحمدخان، فتح‌علی شاه و ناصرالدین شاه؛ کلمه بندگی با نام و نسب در ۴ مهر (۷/۴ درصد) در دوران آقامحمدخان و ناصرالدین شاه؛ کلمه اتابک اعظم در ۳ مهر (۵/۵۵ درصد) در دوران مظفردالدین شاه و محمدعلی شاه؛ نام و نسب در ۳ مهر (۵/۵۵ درصد) در دوره ناصر؛ روایت در ۲ مهر (۳/۷ درصد) در دوره ناصر؛ نام در ۳ مهر (۵/۵۵ درصد) در دوران آقامحمدخان، محمدشاه و مظفری؛ کلمه بندگی با نام در یک مهر (۱/۸۵ درصد) در دوره ناصرالدین شاه؛ کلمه وزیر اعظم در یک مهر (۱/۸۵ درصد) در دوره مظفری؛ لقب و سمت در یک مهر (۱/۸۵ درصد) در دوره مظفری.

در مجموع از آغاز قاجار تا اواسط دوره ناصر دعا «لااله الاالله الملك الحق المبين»، و آیات قرآن «سلام علی ابراهیم»، «ومن یتوکل علی الله»، «افوض امری الی الله» بیشتر در مهرها دیده شد و از زمان میرزا آقاخان نوری به بعد واژه صدراعظم در مهرها راه یافت؛ به طوری که اغلب صدور مهری با عنوان صدراعظم داشتند. آن مهر زمانی ساخته و استفاده می‌شد که شخص به طور رسمی صدراعظم بود. چنانچه فرد به کار صدراعظمی می‌پرداخت ولی به طور رسمی صدراعظم نبود یا وزیر اعظم بود عنوان مهرش صدراعظم

نمود. در نقش مهرها، مطالبی به غیر از عنوان صدراعظم هم وجود داشته است؛ مانند ایران، دعا، لقب و نام شخص. دو واژه هم معنی اتابک اعظم و وزیر اعظم در دوره مظفری در مهرها باب شد. در مهرهای دوره محمدعلی شاه، واژه‌های اتابک اعظم و صدراعظم مشاهده شد.

از طرفی بعضی از صدور مثل عبدالله خان امین الدوله یا میرزا علی اصغر خان اتابک چندبار به صدارت رسیدند و با استفاده از مهر دوره قبلی خود اسناد را مهر می‌کردند. مهر برخی دیگر هم با همان نقش قبلی ولی با اندکی تفاوت در اجزا ساخته می‌شد (مثل مهر عبدالله خان امین الدوله). بعضی در زمان صدارت از مهر سمتی دیگر که مربوط به دوره صدارت نبود استفاده می‌کردند؛ مانند میرزا تقی خان امیر کبیر، میرزا آقاخان نوری، محمدخان سپهسالار و میرزا نصرالله خان مشیرالدوله. براساس مهرهای ظهر اسناد، قبل از تاج گذاری آقامحمدخان زمام امور در دست محمدرضا بن محمد مهدی بوده است و پس از انقلاب مشروطه تا آخر دوره صدارت میرزا احمدخان مشیرالسلطنه منصب و عنوان رسمی اتابک اعظم و صدراعظم وجود داشته است.

۴.۲. شکل:

طبق جدول شماره ۲ به طور کلی صدور این دوره از مهرهای مستطیل، مربع، هشت گوش، بیضی و گلابی استفاده می‌کرده‌اند. در دوره آقامحمدخان شکل مهرها بیضی، مربع، گلابی و مستطیل بود. در دوره فتح علی شاه، شکل مهرها مستطیل بود و صدور تنها از یک مهر استفاده می‌کردند. از دوره ناصری به بعد صدور با چندین مهر در اشکال و اندازه‌های متفاوت اسناد را مهر می‌کردند. به طوری که از این به بعد مهرهای مستطیل، هشت گوش، مربع و بیضی بزرگ و متوسط هم رواج داشت. اشکال هشت گوش و بیضی بزرگ خاص میرزا آقاخان و میرزا حسین خان سپهسالار و بیضی متوسط مربوط به محمدخان سپهسالار بود. شکل مهرهای صدور دوره مظفرالدین شاه بیضی و دوره محمدعلی شاه، بیضی و مربع بودند.

مهر بیضی در همه ادوار به غیر از دوره فتح علی شاه رواج داشت. از ۳۴ مهر بیضی (۶۲/۹ درصد از کل مهرها)، بیشترین در دوره ناصرالدین شاه ۱۸ مهر (۳/۳۳ درصد) و بعد مظفرالدین شاه با ۱۲ مهر (۲۲/۲ درصد) مشاهده شد. مهر مستطیل با تعداد ۹ مهر (۶۵/۱۶ درصد از کل مهرها)، در دوران آقامحمدخان، فتح علی شاه و ناصرالدین شاه مشاهده شد. مهر مربع با تعداد ۷ مهر (۱۲/۹۵ درصد از کل مهرها)، در دوران آقامحمدخان، ناصرالدین شاه و محمدعلی شاه مشاهده شد. مهر هشت گوش با ۳ مهر (۵/۵۵ درصد از کل مهرها)، فقط

در دوره ناصری در صدارت میرزا آقاخان نوری و میرزا حسین خان مشیرالدوله مشاهده شد. مهر گلابی با یک مهر (۱/۸۵ درصد از کل مهرها)، فقط در دوره آقامحمدخان مشاهده شد.

دوره	مستطیل	مربع	هشت‌گوش	بیضی	گلابی	جمع
آقامحمدخان	۱	۲	-	۱	۱	۵
فتح‌علی‌شاه	۷	-	-	-	-	۷
محمدشاه				۱		۱
ناصرالدین‌شاه	۱	۴	۳	۱۸	-	۲۶
مظفرالدین‌شاه	-	-	-	۱۲	-	۱۲
محمدعلی‌شاه	-	۱	-	۲	-	۳
جمع	۹	۷	۳	۳۴	۱	۵۴

جدول ۲

شکل مهرها

۴.۳. علائم مهرها

از دوره ناصرالدین‌شاه تا محمدعلی‌شاه در تعدادی از مهرها از شیر ایستاده، شمشیر و خورشید یا شیر خوابیده و خورشید استفاده شده است. قائم‌مقامی (۱۳۴۸، ص ۲۵۹) در تطور علامت شیر و خورشید مطلبی دارد و از کلیات آن چنین برمی‌آید که هرگاه در کشور آرامش برقرار بوده، علامت رسمی مهرها شیر خوابیده و خورشید بوده است و در زمان شلوغی کشور علامت رسمی مهرها شیر ایستاده، شمشیر و خورشید بوده است.

۴.۴. تاریخ حک مهرها:

مهرهایی که تاریخ آن‌ها واضح بود نوشته شد. بعضی از تاریخ مهرها به علت قدمت و شرایط سند خوانا نبود؛ از این رو به طور قطع نمی‌توان گفت که همه مهرهایی که تاریخ حک آن‌ها یافت نشدند و خوانش نشدند، بدون تاریخ بوده‌اند. تاریخ حک مهرهای به دست آمده حاکی از آن است که مهرها به مناسبت‌های مختلف ساخته شده‌اند. البته در پاره‌ای موارد صدراعظم‌ها از مهر زمان غیر از صدارت در اسناد استفاده می‌کرده‌اند. مثل یکی از مهرهای میرزاتقی‌خان امیرکبیر که در سال ۱۲۴۹ ق ساخته شده و در زمان صدارت از آن بهره‌برداری شده است.

۴.۵. خط مهرها:

تعداد ۵۳ مهر (۹۸/۰۵ درصد) به خط نستعلیق و تنها یک مهر (۱/۸۵ درصد) به خط نسخ به دست آمد.

۴.۶. زبان مهرها:

دوره	عربی	فارسی/عربی	فارسی	جمع
آقامحمدخان	۵	-	-	۵
فتح‌علی‌شاه	۷	-	-	۷
محمدشاه			۱	۱
ناصرالدین‌شاه	۱۱	۲	۱۳	۲۶
مظفرالدین‌شاه	۱	-	۱۱	۱۲
محمدعلی‌شاه	-	-	۳	۳
جمع	۲۴	۲	۲۸	۵۴

جدول ۳

زبان مهرها

نگارنده با بررسی آثار محققان در زمینه مهرشناسی، مطلبی راجع به زبان در مهرها نیافت و به نظر برای اولین بار این موضوع بنابه ضرورت تحقیق حاضر در جدول شماره ۳ مطرح می‌شود.

زبان مهرها در دوره پادشاهان قاجار عبارت‌اند از:

از دوران آقامحمدخان و فتح‌علی‌شاه ۱۲ مهر (۲۲/۲ درصد) به زبان عربی؛ از دوره محمدشاه یک مهر (۸۵/۱ درصد) به زبان فارسی؛ از دوره ناصرالدین‌شاه علاوه بر ۱۱ مهر (۲۰/۳۵ درصد) به زبان عربی، از صدارت میرزا آقاخان نوری ۲ مهر (۳/۷ درصد) به زبان فارسی و عربی و نیز از صدارت میرزا حسین خان مشیرالدوله ۱۳ مهر (۲۴/۰۵ درصد) به زبان فارسی؛ از دوره مظفرالدین‌شاه یک مهر (۱/۸۵ درصد) به زبان عربی و ۱۲ مهر (۲۲/۲ درصد) به زبان فارسی و از دوره محمدعلی‌شاه ۳ مهر (۵/۵۵ درصد) به زبان فارسی به دست آمد.

در مجموع ۲۸ مهر (۵۱/۸ درصد) به زبان فارسی؛ ۲۴ مهر (۴۴/۴ درصد) به زبان عربی؛ و ۲ مهر (۳/۷ درصد) به زبان فارسی و عربی مشاهده شد.

۵. نتیجه‌گیری

۱- هدف این پژوهش براساس مهرهای ظهر اسناد، تولید منبعی مرجع برای استفاده محققان و توصیف اسناد بود. چنانچه اشخاصی را که در دوره آقامحمدخان زمام امور در دستشان بوده‌است در جایگاه صدراعظم بدانیم و نیز با احتساب سه نفری که از مهر صدراعظم و اتابک اعظم در دوره محمدعلی شاه استفاده می‌کرده‌اند، از ۲۴ صدراعظم دوره قاجار - به‌غیر از قائم‌مقام در دوره محمدشاه - ۵۴ نقش مهر با مستندات، توضیح شکل، علائم، مناسبت تاریخ حک، نوع خط و زبان به‌دست آمد؛ ۴۵ نقش از بررسی اسناد و ۹ نقش از بررسی منابع چاپی.

شایان‌ذکر است که در پیشینه پژوهش، در پنج منبع به‌صورت پراکنده، بیست مهر از هشت صدراعظم معرفی شده بود که به‌تناوب در آن‌ها نقش، شکل، نوع خط و تصویر آمده بود.

۲- این پژوهش بخشی از کمبود منبع مرجع برای شناخت مهرهای رجال را پوشش

داد.

محدودیت‌های تحقیق

۱- در آرشیوها به‌طور معمول مهرهای ظهر اسناد در توصیف آورده نمی‌شوند. از این رو باید اصل سند یا تصویر کامل آن دیده می‌شد. اصل سند به‌دلیل اهمیت حفظ و نگهداری در اختیار پژوهش‌گر گذاشته نمی‌شد و چون تصویربرداری رایانه‌ای از اسناد (اسکن) نیز در بعضی از آرشیوها هنوز به‌روز نیست، بنابراین مراجعه به سایت‌ها و یا بانک‌های اطلاعاتی آن‌ها نتیجه‌ای مطلوب دربر نداشت.

۲- بعضاً تصاویر مهرها در ظهر اسناد یا در منابع چاپی به‌درستی خوانش نشده‌است؛ از این رو گاهی در اعتبار اطلاعات شک وجود دارد.

پیشنهاد

چنانچه مراکز آرشیوی در توصیف اسناد، عنصر مهر را در نظر بگیرند، قدر مسلم تحقیقات مهرشناسی توسعه خواهد یافت و در وقت و هزینه انجام این‌گونه تحقیقات صرفه‌جویی خواهد شد.

منبع

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): ۲۴۰/۱۰۷۵۳۵؛ ۱۶۷۳۱-۲۹۶؛ ۹۹۷/۲۵۹.

مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک: ۱۶-۰۰۰۱۹؛ ۱۶-۰۰۰۱۸.

مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران (متما)

۵۷۵۳/۲؛ ۵۷۶۲/۲؛ ۵۷۶۹/۲؛ ۵۷۸۹/۲؛ ۵۸۰۵/۲؛ ۵۸۰۷/۲؛ ۵۸۲۱/۲؛ ۵۸۳۸/۲؛
۵۸۴۷/۲؛ ۵۸۶۹/۲؛ ۵۸۷۳/۲؛ ۵۸۹۲/۲؛ ۵۹۳۳/۲؛ ۵۹۶۱/۲؛ ۵۹۷۳/۲؛ ۶۰۱۱/۲؛
۶۰۱۲/۲؛ ۶۰۲۲/۲؛ ۶۰۷۶/۲؛ ۶۰۸۷/۲؛ ۶۱۵۸/۲؛ ۶۳۲۷/۲؛ ۶۷۸۱/۲؛ ۶۸۵۲/۲؛
۶۸۵۵/۲؛ ۷۰۲۵/۲؛ ۷۰۹۳/۲؛ ۷۰۹۷/۲؛ ۷۱۰۴/۲؛ ۷۱۶۷/۲؛ ۷۲۳۵/۲؛ ۷۲۴۴/۲؛
۷۲۵۰/۲؛ ۷۵۲۵/۲؛ ۷۵۶۷/۲؛ ۷۷۱۱/۲؛ ۷۷۳۴/۲؛ ۷۷۴۱/۲؛ ۱۰۲-۱۷۲؛
۱۲۸-۶-۱۲۸؛ ۱۹۰۴؛ ۱۱۳۵۵/۱؛ ۱۶۹۳۳/۲؛ ۱۹۰۴؛ ۱۶-۶-۱۲۸.

نسخه خطی

مکاتبات حاج میرزا آقاسی از ۱۲۵۲ تا ۱۲۶۴ اق با رئیس گمرک و مباشر شیلات گیلان. (نسخه خطی شماره ۵۶۶۴ موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک).

کتاب

اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۴۹). *صدرالتواریخ: شرح حال صدراعظم‌های پادشاهان قاجار (از حاج ایراهیم کلانتر تا میرزا علی اصغر خان امین السلطان)*. تهران: وحید.

افشاری، پرویز. (۱۳۷۲). *صدراعظم‌های سلسله قاجاریه*. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.

بامداد، مهدی. (۱۳۵۰). *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری*. (ج ۱، ج ۲، ج ۴). تهران: زوار.

جدی، محمد جواد. (۱۳۹۰). *مهرهای سلطنتی در مجموعه موزه کاخ گلستان*. (محمد تقی فرامرزی، مترجم). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

جدی، محمد جواد. (۱۳۹۲). *دانش نامه مهر و حکاکی در ایران*. تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»؛ کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

رضوانی، محمد اسماعیل؛ سعیدی، حوریه. (۱۳۷۵). *گزیده فرمان‌ها (موجود در کتابخانه ملی)*. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

فراستی، رضا. (۱۳۷۲). *فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه (جلد اول: ۱۲۱۱-۱۲۶۴)*. تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.

فرهنگ قهرمانی، عطاءالله. (۱۳۵۶). *قانون اساسی: اصلاحات و سیر تکامل آن*. [بی جا].
قاجار، نادر میرزا. (۱۳۶۰). *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز*. تهران: اقبال.
کریم زاده تبریزی، محمدعلی. (۱۳۸۵). *مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران: از شاه اسمعیل صفوی تا احمدشاه قاجار*. لندن: محمدعلی کریم زاده تبریزی.
میرزاصالح، غلامحسین. (۱۳۸۳). *مذاکرات مجلس اول ۱۳۲۶-۱۳۲۴: توسعه سیاسی ایران در ورطه سیاست بین‌الملل*. تهران: مازیار.

مقاله

سعیدی، حوریه. (۱۳۹۳). «فرمان‌های آقامحمدخان قاجار، وجوه مشترک و متمایز آن با دیگر فرمان‌های دوره قاجار». چاپ شده در کتاب: *مزدک‌نامه (۷): یادبود هفتمین سال درگذشت مهندس مزدک کیان‌فر*. (به درخواست جمشید کیان‌فر و پروین استخری). تهران: پروین استخری.
طاهری شهاب، سیدمحمد. (۱۳۴۴). «سجع مهر سلاطین و شاهزادگان و صدور ایران». *وحید*، سال ۲، شماره ۸، (پیاپی ۲۰)، صص ۴۹-۴۱.
فراستی، رضا. (۱۳۸۰). «مهرهای شاهان قاجاریه». فصل‌نامه *تاریخ معاصر ایران*، شماره ۱۷، صص ۱۶۳-۲۰۶.
قائم‌مقامی، جهانگیر. (۱۳۴۸). «پژوهشی درباره تطور شیروخورشید». *بررسی‌های تاریخی*، سال ۴، شماره ۱، صص ۲۵۹-۲۸۲.
قرآن کریم: سوره صافات آیه ۱۰۹؛ سوره طلاق آیه ۳؛ سوره غافر آیه ۴۴.

منابع اینترنتی

<http://www.pasokh.org>
soalcity.ir

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

سایر

عسگری طاری، محمدرضا. (۱۳۹۵). «نمایش مجموعه خصوصی محمدرضا عسگری طاری، مهرهای دوران قاجار». مجموعه فرهنگی تاریخی نیاوران، کوشک احمدشاه قاجار، ۱۲ تا ۲۲ بهمن.

English Translation of References

Documents

Mo'assese-ye Ketābxāne va Muze-ye Melli-ye Malek (Malek National Library & Museum Institution): 16-00018; 16-00019. [Persian]

Mo'assese-ye Motāle'āt-e Tārix-e Mo'āser-e Irān (Motmā) (Institute for Iranian Contemporary Historical Studies) (www.IIchs.org):

پ/2/5838 ; پ/2/5821 ; پ/2/5807 ; پ/2/5805 ; پ/2/5789 ; پ/2/5769 ; 5762/2پ ; 5753/2پ
پ/2/6011 ; پ/2/5973 ; پ/2/5961 ; پ/2/5933 ; پ/2/5892 ; پ/2/5873 ; پ/2/5869 ; پ/2/5847
پ/2/6852 ; پ/2/6781 ; پ/2/6327 ; پ/2/6158 ; پ/2/6087 ; پ/2/6076 ; پ/2/6022 ; پ/2/6012
پ/2/7244 ; پ/2/7235 ; پ/2/7167 ; پ/2/7104 ; پ/2/7097 ; پ/2/7093 ; پ/2/7025 ; پ/2/6855
ق/24851 ; د/2/10-1-172 ; پ/2/7741 ; پ/2/7734 ; پ/2/7711 ; پ/2/7568 ; پ/2/7525 ; پ/2/7250
گ/6-6-128 ; ق/2/16933 ; ق/101904 ; ق/1/11355. [Persian]

Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran): 240/107535; 296-16731; 997/259. [Persian]

Manuscripts

“*Mokātebāt-e Hāj Mirzā Āqāsi az 1252 tā 1264 qamari bā raees-e gomrok va mobāšer-e šilāt-e Gilān*” (Correspondence of Haj Mirza Aghasi from 1252 to 1264 A.H. / 1836 – 1847 with the head of customs and the manager of Gilan fisheries). (Manuscript number 5664 available at Mo'assese-ye Ketābxāne va Muze-ye Melli-ye Malek (Malek National Library & Museum Institution)). [Persian]

Books

Afshari, Parviz. (1372/1993). “*Sadr-e a'zam-hā-ye selsele—ye Qājārieh*” (Chancellors of the Qajar dynasty). Tehran: Mo'assese-ye Čāp va Enteshārāt-e Vezārat-e Omur-e Xārejeh (Printing and Publishing Institute of the Ministry of Foreign Affairs). [Persian]

Bamdad, Mahdi. (1350/1971). “*Šarh-e hāl-e rejāl-e Irān dar qarn-e 12, 13 va 14 Hejri*” (Dictionary of national biography of Iran) (vols. 1, 2, & 4). Tehran: Zovvār. [Persian]

- Etemad Al-Saltaneh, Mohammad Hassan Khan. (1349/1970). "*Sadr-ot-tavārix: Šarh-e hāl-e sadr-e a'zam-hā-ye pādešāhān-e Qājār (Az Hāj Ebrāhim Xān-e Kalāntar tā Mirzā Ali Asqar Xān-e Amin-os-Soltān)*" (Biographies of the chancellors of the Qajar kings (from Haj Ibrahim Kalantar to Mirza Ali Asghar Khan Amin al-Sultan)). Tehran: Vahid. [Persian]
- Farasati, Reza. (1372/1993). "*Farmān-hā va raqam-hā-ye dowre-ye Qājārieh (Jeld-e avval: 1211-1264)*" (Decrees and figures of the Qajar era (Volume 1: 1211-1264 A. H. / 1796 – 1847)). Tehran: Mo'assese-ye Pažuheš va Motālē'āt-e Farhangi (Institute for Humanities and Cultural Studies). [Persian]
- Farhang Ghahremani, Ata Allah. (1356/1977). "*Qānun-e asāsi: Estelāhāt va seyr-e takāmol-e ān*" (Constitution: Its reforms and evolution). [n. p.]: n. p. [Persian]
- Ghajar, Nader Mirza. (1360/1981). "*Tārix va joqrāfi-ye dār-os-saltane-ye Tabriz*" (History and geography of Dar Al-Sultanate Tabriz). Tehran: Eqbāl. [Persian]
- Jeddi, Mohammad Javad. (1392/2013). "*Dāneš-nāme-ye mohr va hakkāki dar Irān*" (Encyclopedia of seals and engravings in Iran). Tehran: Mo'assese-ye Ta'lif, Tarjomeh va Našr-e Āsār-e Honari-ye Matn: Ketābxāneh, Muzeh va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament). [Persian]
- Jeddi, Mohammad Javad. (1392/2013). "*Mohr-hā-ye saltanati dar majmu'e-ye muze-ye Kāx-e Golestān*" (Royal seals in Golestan palace museum collection: A fully descriptive and illustrated catalogue). Translated by Mohammad Taghi Faramarzi. Tehran: Ketābxāneh, Muzeh va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament). [Persian]
- Karimzadeh Tabrizi, Mohammad Ali. (1385/2006). "*Mohr-hā, Toqrā-hā va farmān-hā-ye pādešāhān-e Irān: Az Šāh Esmāeel Safavi tā Ahmad Šāh-e Qājār*" (Seals, Toghra and decrees of the kings of Iran: from Shah Ismail Safavi to Ahmad Shah Qajar). London: Self-published by Mohammad Ali Karimzadeh Tabrizi. [Persian]
- Mirzasaleh, Gholamhossein. (1383/2004). "*Mozākerāt-e majles-e avval 1324-1326: Towse'e-ye siyāsi-ye Irān dar varte-ye siyāsat-e beyn-ol-melal*" (Negotiations of the first parliament 1324 – 1326 / 1965 – 1947: Iran's political development in

the abyss of international politics). Tehran: Māziyār. [Persian]

Rezvani, Mohammad Esmaeel; & Saeedi, Houriyeh. (1375/1996). *“Gozide-ye farmān-hā (Mowjud dar Ketābxāne-ye Melli)”* (A selection of decrees available in the National Library of Iran). Tehran: Ketābxāne-ye Melli-ye Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān (National Library of Iran). [Persian]

Articles

Farasati, Reza. (1380/2001). “Mohr-hā-ye šāhān-e Qājāriyeh” (Seals of Qajar kings). *Fasl-nāme-ye Tārix-e Mo’āser-e Irān* (Iranian Contemporary History), 17, pp. 163-206. [Persian]

Ghaem Maghami, Jahangir. (1348/1969). “Pažuheši darbāre-ye tatavvor-e šir va xorsid” (A research on the evolution of the Lion and Sun emblem). *Barresi-hā-ye Tārixī*, 4(1), pp. 259-282. [Persian]

Holy Quran; *“Sure-ye Sāfat”* (Surah As-Saffat), verse 109; *“Sure-ye Talāq”* (Surah At-Talaq), verse 3; *“Sure-ye Qāfer”* (Surah Ghafir), verse 44. [Persian]

Saeedi, Houriyeh. (1393/2014). “Farmān-hā-ye Āqā Mohammad Xān-e Qājār, vojūh-e moštarak va motemāyez-e ān bādigar farmān-hā-ye dowre-ye Qājār” (Edicts of Agha Mohammad Khan Qajar, their common and distinctive aspects with other edicts of the Qajar period). In *“Mazdak-nāmeḥ (7): Yādbud-e Haftomin sāl-e dargozašt-e Mohandes Mazdak Kiānfar”* (Mazdak Nameh (7): (Commemoration of the seventh year of the death of Engineer Mazdak Kianfar)). Requested by Jamshid Kianfar & Parvin Estakhri. Tehran: Parvin Estakhri. [Persian]

Taheri Shahab, Seyyed Mohammad. (1344/1965). “Saj’-e mohr-e salātin va šāhzādegān va sodur-e Irān” (Seals of the sultans, princes and chancellors of Iran). *Vahid*, 2(8), (serial number 20), pp. 41-49. [Persian]

Online sources

<http://www.pasokh.org> [Persian]

soalcity.ir [Persian]

Other

Asgari Tari, Mohammad Reza. (1395/2016). *“Namāyeš-e majmu’e-ye xosusi-ye Mohammad Reza Asgari Tari, Mohr-hā-ye dōwṛān-e Qājār”* (Exhibition of the private collection of Mohammad Reza Asgari Tari: seals of the Qajar era). Majmu’è-ye Farhangi Tārixi-ye Niyāvarān (Niavaran Palace Complex), Kušk-e Ahmad Šāh-e Qājār (Ahmad Shahi Pavilion). Held from 12 to 22 Bahman 1395 / 1 to 11 February 2016). [Persian]

